

Michał Tomasz Wójciuk

<https://orcid.org/0000-0002-4566-464X>

Muzeum Powstania Warszawskiego

Kobiety personel Kancelarii Komendy Okręgu Warszawskiego AK w powstaniu warszawskim

Abstrakt: Celem artykułu jest przedstawienie niepodejmowanego dotychczas zagadnienia kobiecego personelu Kancelarii Komendy Okręgu Warszawskiego AK w powstaniu warszawskim. Kobiety pracujące w różnych służbach i strukturach cywilnych odegrały w tym zrywie bardzo ważną rolę, co dostrzegane było zarówno przez polskie dowództwo, jak i Niemców.

Słowa kluczowe: kobiety, powstanie warszawskie, Wojskowa Służba Kobiet, kancelaria, łączniczki, maszynistki, telefonistki, szyfrantki.

Abstract: This article aims to present the female personnel of the Office of the Warsaw District Headquarters during the Warsaw Uprising. This topic was not adequately undertaken so far. Women assigned to various services and civilian structures played a vital role during the Warsaw Uprising, and it was noticed by both Polish commanders and Germans.

Keywords: women, Warsaw Uprising, Women's Military Service, office, liaison officers, typists, telephone operators, coders.

Działalność Kancelarii Komendy Okręgu Warszawskiego AK w czasie powstania w 1944 r. nie była do tej pory przedmiotem szerszych badań. W dokumentacji powstańczej związek administracyjny obejmujący miasto stołeczne i powiat funkcjonował pod różnymi nazwami, najczęściej jako Komenda Warszawskiego Okręgu AK, a jako kryptonimy stosowano nazwy: „Prom”,

„Cenzura”, „V” i „Atlas”¹. To na jego siłach spoczywał w sierpniu i wrześniu 1944 r. ciężar walk prowadzonych na terenie stolicy i okalającego ją powiatu.

Jak dotąd w literaturze naukowej większa uwaga poświęcana była tylko jednej z pracownic Kancelarii – kierownicze Stefani Aluchnie (pisali o niej Katarzyna Utracka, Marek Strok i Mariusz Olczak)². Nie interesowano się natomiast pozostałymi. Opublikowane zostały co prawda dwutomowa edycja dokumentów Okręgu Warszawskiego ZWZ/AK z lat 1939–1943 i *Dziennik Stefani Aluchny* w opracowaniu Olczaka i Stroka³, ale nie podjęto dotąd próby monograficznej refleksji nad szeroko rozumianym mechanizmem pracy Kancelarii, i to ani w aspekcie biurowo-urzędniczym (metod pracy, wytwórczości kancelaryjnej, sprzętu i pomocy biurowych), ani antropologicznym (codzienności i relacji między pracownicami). Skrótowe informacje na temat działalności kobiet zatrudnionych w Kancelarii można odnaleźć w publikacjach Kazimierza Malinowskiego i Grażyny Korneć⁴.

Na czele Kancelarii stała kierująca jednocześnie pocztą konspiracyjną 48-letnia Stefania Aluchna „Ala”, „Czajka”, przed wojną działaczka niepodległościowa i oświatowa⁵. Jak świadczą zapiski w diariuszu, którą prowadziła

¹ Por. Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego (dalej: CAW), sygn. IX.3.40.26, k. 651; ibidem, sygn. IX.3.40.27, k. 703; ibidem, sygn. IX.3.42.1, k. 27, 28, 94, 104, 136, 150, 153; ibidem, sygn. IX.3.42.8, k. 3; ibidem, sygn. IX.3.42.23, k. 1; ibidem, sygn. IX.3.42.31, k. 8; ibidem, sygn. IX.3.42.36, k. 5; ibidem, sygn. IX.3.42.46, k. 4; Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Armia Krajowa, sygn. X/221, k. 75, 155. Szerzej zob. M.T. Wójciuk, *Dowodzenie i zarządzanie Powstaniem Warszawskim w sierpniu 1944 r. w świetle rozkazów wychodzących z Kancelarii Komendy Okręgu Warszawa AK*, w: *Rozkazy dowództwa Powstania Warszawskiego*, cz. 1: 10 czerwca – 2 września 1944 r., red. K. Utracka et al., Warszawa 2021, s. 42–43.

² M. Olczak, M. Strok, *Skrzynka alarmowa „Ali”. Odnalezione archiwum Komendy Okręgu Warszawskiego ZWZ-AK z lat 1940–1943*, „Odkrywca” 2009, nr 6, s. 24–25; eidem, *Wstęp*, w: *Okręg Warszawa-Miasto ZWZ i Okręg Warszawski ZWZ-AK. Dokumenty 1940–1943. Archiwum „Drapacza” ze Skrzynki „Ali”*, t. I, wstęp i oprac. M. Olczak, M. Strok, Warszawa 2018, s. 7–15; M. Olczak, „Ukryta historia”. *Archiwum Akt Nowych i Muzeum Powstania Warszawskiego w poszukiwaniu dokumentów Polskiego Państwa Podziemnego*, „Biuletyn Informacyjny ŚZZAK” 2009, nr 4 (228), s. 38–42; idem, *Stefania Aluchna i konspiracyjna „skrzynka Ali” Komendy Okręgu Warszawskiego ZWZ-AK*, „Biuletyn Informacyjny Studium Polski Podziemnej w Londynie” 2015, nr 10, s. 71–81; *Archiwum Komendy Okręgu Warszawa ZWZ-AK, 1940–1943*, oprac. K. Utracka, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2012, t. XIII (LXIV), nr 1 (239), s. 109–112; K. Utracka, *Komenda Okręgu Warszawa AK. Dowództwo Powstania Warszawskiego*, w: *Leksykon oddziałów Powstania Warszawskiego*, red. K. Utracka, Warszawa 2022, s. 26.

³ *Dziennik Stefani Aluchny ps. „Ala”*, w: *Okręg Warszawa-Miasto...*, t. II (dalej: *Dziennik...*).

⁴ K. Malinowski, *Żołnierze łączności walczącej Warszawy*, Warszawa 1983, s. 213–214; G. Korneć, *Udział kobiet w Powstaniu Warszawskim (1 sierpnia – 2 października 1944 r.)*, Warszawa 2016, s. 136, 280, 387.

⁵ Jej droga życiowa w kontekście pracy na polu niepodległościowym była niezwykle bogata i kształtowała jej doświadczenie oraz pozycję społeczną. 21 IX 1916 r. Stefania Aluchna wstąpiła w Pułtusku do Polskiej Organizacji Wojskowej. Działała w Sekcji Propagandy

nieregularnie od 1 I 1944 r., intensywne przygotowywanie się do powstania trwało przez czerwiec i lipiec. Szczególnie dotkliwie odbiło się to na jej prywatnym życiu, gdyż była wyraźnie przemęczona, a dodatkowo cofnięto jej urlop, który chciała wziąć w sierpniu. Wzmózone prace w jej mieszkaniu przy ul. Filtrowej 68 m. 46 prowadzone były od 22 lipca. Nie mogąc w natłoku rozmaitych czynności ograniczyć się tylko do swojego mieszkania, które okazało się za małe na rozdział różnych funkcji i zadań, poprosiła o udostępnienie lokalu swojego sąsiada (nr 47)⁶, którym był przedwojenny wicedyrektor administracyjny PKO, dr Marian Wilczyński⁷. Warto również wspomnieć, że pod nr 48, w mieszkaniu innych sąsiadek Aluchny – Marii Jędrzejewicz i jej siostr Klementyny Marii Stattler oraz Heleny Stattler – znajdowała się skrzynka alarmowa szefowej Kancelarii, tzw. skrzynka „Ali”, która miała być

i Opieki nad Żołnierzem Oddziału II Sztabu Naczelnego Wodza (1920–1922). Służyła w 1 Dywizji Litewsko-Białoruskiej. Po wystąpieniu z wojska pracowała w Kuratorium Szkolnym Wileńskim (1921–1927). Studiowała polonistykę na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie. Następnie zatrudniona była w warszawskim Zarządzie Naczelnym Polskiego Białego Krzyża jako główna instruktorka objazdowa, do której należało organizowanie oświaty w wojsku (1927–1933). W ciągu kilku lat przed wybuchem wojny pracowała w Pocztowej Kasie Oszczędności w Warszawie na etacie referentki do spraw społecznych (1933–1939). Brała udział w kampanii wrześniowej, zaangażowana w Oddziale II przy Dowództwie Okręgu Korpusu nr I w Warszawie. W konspiracji zaczęła działać w listopadzie 1939 r. Zorganizowała zespół kolporterski przy VI Wydziale Okręgu Warszawskiego ZWZ i kierowała jego działalnością. Na początku 1940 r. została sekretarką komendanta okręgu płk. Zdzisława Zajączkowskiego „Grzywy” (1894–1974). Następnie od 1 V 1941 do 1943 r. była kierowniczką poczty Komendy Okręgu. W marcu 1942 r. powierzono jej pieczę nad kierownictwem Łączności Konspiracyjnej Okręgu. Poszerzając zakres swoich kompetencji w dziedzinie funkcjonowania konspiracyjnego mechanizmu kancelaryjnego, ukończyła na przełomie lat 1943 i 1944 trzymiesięczny kurs szyfru. 1 I 1944 r. została szefową Kancelarii Okręgu. Była znakomicie przygotowana do podjętych obowiązków. W uznaniu za pracę w dziele odzyskania niepodległości 25 I 1933 r. została damą Krzyża Niepodległości. Wzorową służbę w okresie konspiracji nagrodzono, odznaczając ją 11 XI 1943 r. Srebrnym Krzyżem Zasługi z Mieczami, a jej „męstwo w służbie bojowej w okresie konspiracji i podczas Powstania Warszawskiego” uhonorowano Krzyżem Walecznych dopiero 3 X 1944 r., po zakończeniu zrywu. Dwa dni wcześniej została awansowana na stopień komendantki WSK (porucznika). AAN, Archiwum Romualda Śreniawy-Szypiońskiego (dalej: ARŚSz), Aluchna Stefania „Ala”, „Czajka”, „Mimoza”, Zaświadczenie, 8 II 1932 (odpis); Studium Polski Podziemnej w Londynie (dalej: SPP), Komisja Weryfikacyjna nr 1 (dalej: KW1), Aluchna Stefania, sygn. 00044, Zaświadczenie weryfikacyjne, 3 XI 1946; ibidem, Zaświadczenie weryfikacyjne, 23 IX 1969; ibidem, Kwestionariusz specjalny, Życiorys; Muzeum Powstania Warszawskiego (dalej: MPW), sygn. IH/4524, Fotografia ze Stalagu XI B w Fallingbistel, 10 X 1944 (nr jen. 0.1763).

⁶ Taki numer mieszkania podał w swoim opracowaniu gen. bryg. Antoni Chruściel „Monter”. A. Chruściel „Monter”, *Powstanie Warszawskie*, Londyn 1948, s. 7. Według Mariusza Olczaka i Marka Stroka Wilczyński mieszkał pod numerem 45.

⁷ *Spis abonentów sieci telefonicznej m.st. Warszawy PAST Warszawskiej Sieci Okręgowej PPTT. Rok 1939/40*, Warszawa 1939, s. 427; *Dziennik...*, s. 278.

wykorzystywana w nagłych sytuacjach⁸. Zorganizowanie pracy w kompleksie trzech prywatnych lokali jednego piętra kamienicy świadczy o profesjonalizmie Aluchny, mającej wzgląd zarówno na funkcjonalność działań biurowo-urzędowych, jak i bezpieczeństwo.

22 lipca szefowa Kancelarii była na nogach już o piątej. Pół godziny później stały się u niej kierowniczką poczty Okręgu i poczty obwodowej, a także alarmistka, łączniczka i łączniczka Komendy Głównej AK. Przez cały dzień „Ala” wydawała dyspozycje łączniczkom i szyfrantom. Temperatura przedpowstaniowa rosła z każdym kolejnym dniem. Tryb działań z biegiem czasu usystematyzował się. Poczta przynoszona przez gońców i łączników odbierana była w mieszkaniu Marii Jędrzejewicz i jej sióstr. U Wilczyńskiego odbywały się odprawy i narady z komendantem Okręgu płk. Antonim Chruścielem „Monterem” i szefem Sztabu Komendy Okręgu mjr. Stanisławem Weberem „Chirurgiem”. Mieszkanie Aluchny służyło natomiast za miejsce prac konsultacyjnych i posterunek alarmistek. Szefowa Kancelarii, pełniąc honory gospodyni, przygotowywała także obiady komendantowi, szefowi Sztabu, łączniczkom i innym zaangażowanym osobom. Nerwowa praca w mieszkaniu „Ali” trwała jeszcze 1 sierpnia od samego rana. Komendant wydawał wówczas ostatnie polecenia przed godziną „W”. Na ostatnim przedpowstańczym obiedzie przygotowanym przez szefową Kancelarii oprócz „Montera” i „Chirurga” zasiadły przy stole sekretarka komendanta Janina Gorazdowska „Orska”, jego łączniczka Bronisława Orzechowska „Basia” oraz szef Wydziału IV (kwatremistrzowskiego) Komendy Okręgu rtm. Tadeusz Dołęga-Kamiński „Badacz”⁹.

31 lipca o godzinie dziewiętnastej płk „Monter” wydał w mieszkaniu „Ali” rozkaz alarmowy dla Okręgu o nastaniu następnego dnia w Warszawie godziny „W”. Został on zaszyfrowany przez „Alę”, następnie przepisany na maszynie przez sekretarkę „Orską”, po czym odbitki wzięły przebywające w lokalu łączniczki celem przekazania ich dalej. Według Kazimierza Malinowskiego po wydaniu rozkazu płk „Monter”, szef Sztabu mjr „Chirurg”, kwatermistrz Okręgu rtm. „Badacz” oraz „Ala”, sekretarka „Orska” i łączniczka „Basia” przenieśli się do parterowego budynku przy ul. Filtrowej 66, skąd następnego dnia przed piętnastą wyszli kolejno i skierowali się pod adres zbiórki przedpowstaniowej na ul. Jasnej¹⁰. Nie potwierdza tego Aluchna, która zapisała w diariuszu,

⁸ AAN, Komisja Historii Kobiet w Walce o Niepodległość, Aluchna Stefania, II-A-2F, Życiorys. W skrytce pod parapetem okna przed powstaniem zdeponowane zostały różne dokumenty, uporządkowane i posortowane w 21 kopertach. Znalazły się w nich rozmaite instrukcje działalności podziemnej, rozkazy, raporty wojskowe, sprawozdania ekonomiczne, wykazy etatowe czy wnioski awansowe. W lipcu 2008 r. ten obejmujący ponad 300 dokumentów zbiór przekazany został Muzeum Powstania Warszawskiego. Zob. *Archiwum Komendy...*, s. 109–110.

⁹ *Dziennik...*, s. 278.

¹⁰ K. Malinowski, op. cit., s. 157, 163.

że pod adres na ul. Jasnej wyszła 1 sierpnia ze swojego mieszkania przy Filtrowej 68 m. 46¹¹.

Miejscem zbiórki Sztabu Komendy Okręgu Warszawskiego AK przed godziną „W” 1 VIII 1944 r. była kamienica przy ul. Jasnej 22 m. 20. Pierwszego dnia powstania Komenda przeniosła się do hotelu Victoria przy ul. Jasnej 26, na rogu z Dąbrowskiego. 4 sierpnia w konsekwencji zbombardowania budynku ewakuowała się do ośmiokondygnacyjnego kompleksu Pocztowej Kasy Oszczędności przy Jasnej 9, na rogu ze Świętokrzyską 31¹². W pierwszych dniach września i na ten gmach spadły jednak bomby, co wymusiło kolejną przeprowadzkę 5 września. Wybór padł na budynek kina Palladium przy ul. Złotej 7/9, w którym Komenda stacjonowała już do końca walk powstańczych.

Na początku powstania (od 4 sierpnia do około połowy miesiąca) w Kancelarii pracowały: kierowniczką „Ala”, maszynistka i sekretarka komendanta „Orska” będąca jednocześnie zastępczynią „Ali”, łączniczka „Basia”, maszynistka Krystyna Pakulska „Czara”, „Rena” i sześć szyfrantek: Halina Kostrz „Czykita”, „Anna”, Maria Zdzisława Łaska „Marysia”, „Czyżyk”, Maria de Callier „Wita”, Maria Mendłowska „Ziuta”, „Ziutka”, Hanna Pomorska „Wikta” oraz nieznana z nazwiska „Sowa”. Pakulska, de Callier, Mendłowska, Pomorska i „Sowa” przeszły do zespołu na przelomie lipca i sierpnia (ale zapewne przed 4 sierpnia) z Oddziału V KG. Pomocą służyło Kancelarii trzech kilkunastoletnich gońców: Jerzy Bolesta „Karzeł”, Mirosław Sułkowski „Mirek” i Jan Szydłowski „Janek”¹³.

Jak pisała „Ala”, w pierwszym miejscu postoju Komendy, czyli hotelu Victoria, „rozpoczęła się ciężka praca trwająca 24 godziny na dobę bez jedzenia i wypoczynku [...]. Spało się bardzo mało”. Kwatermistrzostwo nie wywiązało się ze swoich obowiązków i nie przygotowało wymaganych racji żywnościowych. Kuchnię prowadziły członkinie organizacji Pomoc Żołnierzowi (podwydziału Biura Informacji i Propagandy KG AK), a za posiłki komendanta odpowiadała według ustaleń Mariusza Olczaka i Marka Stroka st. sierż. Wanda Berezowska ps. Wanda Habowska (1925–?)¹⁴.

Kancelaria działała pod nieustannym ostrzałem niemieckiego lotnictwa. Aluchna pisała, że „[w]alili w okna z broni pokładowej”. Wymagającą skupienia pracę biurową przerywały naloty bombowe i schodzenie do schronu. Po zbombardowaniu 4 sierpnia oficyny hotelu pracownicy Kancelarii nie mogli rozpoznać swojego miejsca pracy. Łączniczka „Basia” została ranna, a „Alę” przed odłamkami osłonił sam „Monter”¹⁵. Należało uporządkować nieład w dokumentach, a jeszcze tego samego dnia przed dwudziestą pierwszą pod silnym ostrzałem

¹¹ *Dziennik...*, s. 278.

¹² CAW, sygn. IX.3.31.20, k. 1–2.

¹³ *Ibidem*, k. 76.

¹⁴ *Zob. Dziennik...*, s. 279, przyp. 386.

¹⁵ *Ibidem*, s. 279.

samolotów Sztab Komendy ewakuował się do gmachu PKO, zajmując tam, jak się wydawało, bezpieczne miejsce – pokój nr 9 na drugim poziomie podziemi¹⁶.

Szefowa Kancelarii zapewniała sprzęt i materiały do pracy, a oprócz tego rozdzielala polecenia dla personelu. Do jej zadań należało prowadzenie dziennika podawczego (arkusza dziennego), przyjmowanie pism wpływających oraz przygotowywanie i ekspedycja dokumentów do adresatów. Jednocześnie była komendantką zespołu łączniczek i szyfrantek pracujących przy Sztapie Okręgu, mając wgląd w meldunki, hasła i szyfry. Respektując kompetencje oraz szeroką wiedzę Aluchny w zakresie pseudonimów i kryptonimów, złożono na jej barkach odpowiedzialność za przyjmowanie interesantów meldujących się bezpośrednio „Monterowi”. Jak wspominała, specyfika pracy konspiracyjnej i powstańczej narzucała częste zmiany pseudonimów i kryptonimów, przez co niejednokrotnie zapominali ich sami zainteresowani, a ona z racji pełnionych obowiązków musiała wszystko pamiętać. Jej zadaniem było orientowanie się w skomplikowanych zależnościach służbowych i czuwanie nad sprawnym funkcjonowaniem urzędu, a także dbanie o mechanizm pracy Sztabu.

Cała Kancelaria, razem z zespołem szyfrantek i łączniczek, podlegała szefowi Sztabu mjr. (a od 14 września ppłk.) Stanisławowi Weberowi „Chirurgowi”. Pod względem merytorycznym szyfrantki podporządkowane były natomiast szefowi Wydziału V (łączności) Komendy Okręgu Warszawskiego AK, mjr. Kazimierzowi Larysowi „Adwokatowi”. Według powojennej relacji Aluchny po dokooptowaniu 3 dodatkowych szyfrantek ze Sztabu KG AK w Kancelarii pracowało 7 osób. W złożonej dwanaście lat po wojnie relacji w liście do Kazimierza Malinowskiego z 1957 r. stwierdzała jednak, że nie potrafi wymienić wszystkich nazwisk swoich pracowników (być może chodziło o względy bezpieczeństwa)¹⁷. Z drugiej strony wiadomo, że wystawiała im po wojnie opinie z przebiegu służby celem przedłożenia władzom środowisk kombatanckich. Analiza dokumentów Kancelarii pozwala stwierdzić, że pracowało w niej znacznie więcej ludzi, niż Aluchna podała we wspomnianym liście, bo nawet 17. Stały skład zespołu liczył natomiast ok. 14 osób. Były to same kobiety, których pracę wspierali wspomniani już gońcy.

Na podstawie źródeł konspiracyjnych można stwierdzić, że w doborze personelu kierowano się kilkoma kryteriami: doświadczeniem w pracy biurowej i kancelaryjnej, umiejętnością pisania na maszynie, znajomością języków obcych i wykształceniem. Większość pracowników Kancelarii ukończyła co najmniej szkołę średnią¹⁸.

16 sierpnia „Ala” skierowała do szefa referatu zandarmerii Okręgu por. Jana Czyżewskiego „Bukszpana” (?–1944) pismo z prośbą o wystawienie

¹⁶ CAW, sygn. IX.3.42.3, k. 24; ibidem, sygn. IX.3.31.20, k. 1; *Dziennik...*, s. 279.

¹⁷ AAN, ARŚSz, Aluchna Stefania „Ala”, „Czajka”, „Mimoza” (korespondencja), S. Aluchna „Ala” do K. Malinowskiego, Słupsk, 11 XII 1957, rkps.

¹⁸ MPW, akc. P/6454, Z.I. Ścibor-Rylski „Zab” do S. Aluchny „Ali”, 8 IV 1943.

stałych legitymacji uprawniających do przebywania w gmachu PKO¹⁹. Lista zawierała imiona i nazwiska (bez pseudonimów) aż 16 osób związanych z Kancelarią. Oprócz kierowniczk i sekretarki „Montera” wymieniono w niej maszynistki, łączniczki oraz 5 dodatkowych pracownic w Kancelarii „Atlasu”. Znalazły się tam następujące nazwiska: Stefania Aluchna, Janina Gorazdowska (1912–1970), Irena Wieńska (właśc. Wieńsko-Wieńska), „Oleńka”, „Córa”, „Olga” (1919–2016), Eugenia Kubin „Czarna”, „Rena”, „Czara” (1925–?), Bronisława Orzechowska „Czas”, „Basia Czas” (1916–1996), Halina Kostrz „Anna”, „Czykita” (1897–1974), Zdzisława Maria Łaska „Czyżyk”, „Marysia” (1904–1987), Stanisława Stankiewicz „Osa”, „Józia” (1900–?), Klara Matacz „Klara” (1895–?), Zofia Dobrska „Iga” (1923–1995) oraz Zofia Kwiecińska „Asia” (1900–1976). Pozostałe 5 osób to: Hanna Pomorska „Wikta” (1913–?), Maria Mendłowska „Ziuta”, „Ziutka” (1918–2007), Maria de Callier „Wita” (1920–2011), Janina Kutzner „Joanna” (1902–1974) oraz Krystyna Pakulska „Rena” (1916–2005). Lista nie zawierała nazwiska Marii Amelii Natanson „Eryki” (1905–1980), odnotowanej jako maszynistka Kancelarii w piśmie Aluchny z końca września, w którym znalazł się spis personelu kancelaryjnego (omówię je w dalszej części tekstu). Nie było też na niej Zofii Naglickiej, zatrudnionej przy Sztapie Komendy Okręgu w charakterze porządkowej. Pismo do „Bukszpana” w sprawie wystawienia jej legitymacji przygotowała 16 sierpnia Janina Gorazdowska „Orska”²⁰.

Interesującym źródłem wiedzy na temat składu osobowego, które pozwala zrozumieć tryby pracy Kancelarii w powstaniu, jest notatka jej kierowniczk z 16 sierpnia przesłana referentce Wojskowej Służby Kobiet (zapewne była to Janina Maria Płoska ps. Urszula Rakiet, 1905–1990)²¹. Została sporządzona pośpiesznie w formie tabeli na kartce papieru zeszytowego w linie o poziomym formacie i wymiarach 21×30 cm. Kolumny wykonano maszynowo, dorysowując między piętnastą a szesnastą pionową linię ołówkiem. Poszczególne pola wypełnione zostały odręcznie, bez przykładania zbytnej wagi do kaligrafii.

Pracownice Kancelarii wymienione zostały w dokumencie wyłącznie z pseudonimów: „Asia”, „Córa”, „Czajka”, „Czang”, „Czara”, „Czarna”, „Czas”, „Czykita”, „Czyżyk”, „Hanka”, „Iga”, „Józia” i „Klara”²². Poza szefową i jej

¹⁹ CAW, sygn. IX.3.42.55, k. 23; Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie (dalej: AIPN), sygn. 1518, t. 3, k. 19.

²⁰ CAW, sygn. IX.3.42.55, k. 22; AIPN, sygn. 1518, t. 3, k. 21.

²¹ CAW, sygn. IX.3.42.55, k. 45; AIPN, sygn. 1518, t. 3, k. 22.

²² Tabela została opublikowana w zbiorze: *Powstanie Warszawskie 1944. Wybór dokumentów*, t. IV: 15–18 VIII 1944, red. nauk. P. Matusak, Warszawa 2003, s. 118. Porównując tę edycję z oryginalną notatką, można dostrzec błędy wynikające z niestarannego przepisania tej drugiej przez edytora. Notatkę ogłoszono drukiem bez koniecznego komentarza edytorskiego czy rzeczowego. Nie zwrócono też uwagi na błędy i niespójności w treści oryginalnej tabeli. Żaden z pseudonimów odnotowanych w tabeli opublikowanej w 2003 r. nie został zidentyfikowany.

zastępczynią należałoby je odczytać następująco: „Asia” – Zofia Kwiecińska, „Czas” – Bronisława Orzechowska, „Córa” – Irena Wieńsko-Wieńska, „Czykita” – Halina Kostrz, „Czyżyk” – Zdzisława Maria Łaska, „Hanka” – Hanna Lemiesz, „Iga” – Zofia Dobrka, „Józia” – Stanisława Stankiewicz, „Klara” – Klara Matacz. Nie udało mi się zidentyfikować 2 osób: „Czarnej” i „Czary” (taki sam pseudonim miała Eugenia Kubin). Z nieznanymi bliżej powodów szefowa Kancelarii nie uwzględniła w notatce Krystyny Pakulskiej, Hanny Pomorskiej, Marii Mendlowskiej, Marii de Callier oraz Janiny Kutzner, których nazwiska wymieniono we wspomnianym wyżej piśmie do por. „Bukszpana”, opatrując je adnotacją: „Dodatkowo zgłaszam jeszcze pięć osób przebywających w Kancelarii «Atlasu»”²³.

W pierwszej z siedemnastu kolumn tabeli widniał pseudonim, a w kolejnych: wiek, data przystąpienia do konspiracji, ostatni przydział w konspiracji, funkcja, wykształcenie wojskowe, zawód, wykształcenie specjalne (wykształcenie), rodzaj służby wojskowej: pomocnicza (Powstanie, OSZ) i zasadnicza, służba w powstaniu warszawskim (przydział, funkcja), legitymacja (numer, organ wydający) oraz uwagi (ostatnia kolumna nie została wypełniona). W kolumnie z wiekiem personelu podawanym za pomocą liczby w przypadku Ireny Wieńsko-Wieńskiej „Córy” wpisano wyjątkowo rok urodzenia – 1919. Zauważyłem w niej kilka błędów: w przypadku Bronisławy Orzechowskiej „Czasu” podano 25 lat zamiast 28, przy Stanisławie Stankiewicz „Józi” – 45 zamiast 44, przy Zofii Kwiecińskiej „Asi” – 42 zamiast 44, a przy Zdzisławie Łaskiej „Czyżyku” – 39 zamiast 40.

Pracownice Kancelarii możemy podzielić na trzy grupy wiekowe (były przedstawicielkami różnych pokoleń i światopoglądów, często bardzo odległych, i miały różne doświadczenia życiowe oraz odmienne oczekiwania wobec siebie i otoczenia): siedem miało 40–49 lat, sześć – 30–39, a siedem – 19–28. Najstarsza w zespole Klara Matacz miała 49 lat. Szefowa Kancelarii była od niej o rok młodsza. Kilkuletnią rozpiętość wieku można dostrzec między Haliną Kostrz (47 lat)²⁴, Zofią Kwiecińską (44), Janiną Kutzner (42), Zdzisławą Łaską (40)²⁵ i Stanisławą Stankiewicz (40)²⁶. Niewiele młodsze były od nich Maria Natanson (39)²⁷, Hanna Lemiesz (36) i „Czara” (36). W zbliżonym

²³ CAW, sygn. IX.3.42.55, k. 45; AIPN, sygn. 1518, t. 3, k. 19.

²⁴ Urodzona 14 VII 1897 r. w Olszanie na południowy wschód od Kijowa. Fundacja General Elżbiety Zawackiej „Zo” (dalej: FGEZ), sygn. 920/WSK, Kostrz Anna Halina z d. Ochlewska Iv Galska, IIIv Koperska ps. „Anna”, k. 1. Por.: SPP, KW1, sygn. 03928, dokumenty weryfikacyjne, k. 4; MPW, sygn. IH/4557, zdjęcie ze Stalagu Fallingbostel XI B, 10 X 1944 (nr jen. 0.1748).

²⁵ Urodzona 18 VIII 1904 r. Dane przekazane przez rodzinę. Zob. MPW, sygn. P/8761, zdjęcie.

²⁶ Urodzona 16 IV 1900 r. w Zwierzyńcu. Zob. SPP, KW1, sygn. 08097, Stanisława Stankiewicz „Osa”, dokumenty weryfikacyjne, k. 4.

²⁷ Urodzona 28 VI 1905 r. w Krakowie. Por. SPP, KW1, sygn. 05879, Maria Amelia Natanson „Erika”, „Eryka”, dokumenty weryfikacyjne, k. 5.

wieku były też sekretarka „Montera” Janina Gorazdowska (32)²⁸, Hanna Pomorska (31) oraz „Czarna” (30). Dwa lata różnicy dzieliły tę ostatnią z Krystyną Pakulską (28)²⁹, od niej z kolei o dwa lata młodsza była Maria Mendłowska (26)³⁰. Rok różnicy dzielił Irenę Wieńsko-Wieńską (25)³¹ z rówieśniczkami Bronisławą Orzechowską³² i Marią de Callier (24). Najmłodsze w zespole były Zofia Dobrska (21)³³ i Eugenia Kubin (19)³⁴.

Najwcześniej, bo w listopadzie 1939 r., w konspiracji zaczęła działać Zdzisława Łaska³⁵, a w grudniu w pracy podziemia włączyły się Stefania Aluchna i Zofia Kwiecińska³⁶. W styczniu 1940 r. w jego szeregi wstąpiła Bronisława Orzechowska, w tym samym roku zasilili je też Janina Kutzner³⁷, Janina Gorazdowska, Halina Kostrz oraz „Czara”, 20 maja – Stanisława Stankiewicz i wreszcie w lipcu – Maria de Callier³⁸. W roku 1941 w pracy konspiracyjnej włączyły się Irena Wieńsko-Wieńska, Klara Matacz oraz Krystyna Pakulska³⁹, a w kolejnym – Hanna Lemiesz, Zofia Dobrska i Maria Mendłowska (w marcu)⁴⁰. Najmłodsza ze wszystkich „Czarna” zaczęła działać w podziemiu niecały rok przed wybuchem powstania – w październiku 1943 r.

Połowa zespołu Kancelarii miała czteroletnie doświadczenie konspiracyjne. W notatce z 16 sierpnia czytamy, że Janina Gorazdowska oraz Irena Wieńsko-Wieńska zdobyły je w Przysposobieniu Wojskowym Kobiet⁴¹, harcerkami

²⁸ Urodzona 18 VII 1912 r. M. Gorazdowski, *Janina Gorazdowska z d. Rachmielowska (1912–1970) ps. „Orska”*, mps ze zbiorów Macieja Gorazdowskiego.

²⁹ Urodzona 1 VIII 1916 r. w Warszawie. Zob. AIPN, sygn. 728/2213, k. 8.

³⁰ Urodzona 17 III 1918 r. w Nowym Targu. AIPN, sygn. 1010/138651, k. 3.

³¹ Urodzona 19 III 1919 r. w Moskwie. Zob.: AIPN, sygn. 728/4401, k. 7; SPP, KW 1, sygn. 09369, dokumenty weryfikacyjne, k. 6.

³² Urodzona 1 IV 1920 r. w Warszawie. SPP, KW1, sygn. 06275, dokumenty weryfikacyjne, k. 3; MPW, sygn. IH/4524, Fotografia ze Stalagu XI B w Fallingbostel, 10 X 1944 (nr jen. 0.1770).

³³ Urodzona 26 VII 1923 r. w Ząpsku w powiecie opatowskim. AIPN, sygn. 0586/1862, k. 8; ibidem, sygn. 1003/41672, k. 20.

³⁴ Urodzona 26 II 1925 r. w Poznaniu. Zob. SPP, KW1, sygn. 04380, Eugenia Kubin „Rena”, dokumenty weryfikacyjne, k. 2; MPW, sygn. IH/4557, zdjęcie ze Stalagu Fallingbostel XI B (nr jen. 0.1756).

³⁵ AIPN, sygn. 1518, t. 2, k. 656; ibidem, t. 14, k. 290 (wniosek o odznaczenie Krzyżem Zasługi z Mieczami).

³⁶ Potwierdza to proces weryfikacyjny Stefanii Aluchny i Zofii Kwiecińskiej. SPP, KW1, sygn. 04606, Zofia Kwiecińska, Zaświadczenie weryfikacyjne, 19 X 1946.

³⁷ AIPN, sygn. 1518, t. 14, k. 290 (wniosek o odznaczenie Krzyżem Zasługi z Mieczami).

³⁸ SPP, KW1, sygn. 00855, Maria de Callier, Życiorys, Przebieg służby wojskowej.

³⁹ AIPN, 1518, t. 2, k. 656; ibidem, t. 14, k. 290 (wniosek o odznaczenie Krzyżem Zasługi z Mieczami).

⁴⁰ AAN, ARŚSz, Mendłowska Maria, ps. „Ziutka”, Ankieta uczestnika Powstania Warszawskiego, 20 IV 1982.

⁴¹ CAW, sygn. IX.3.42.55, k. 45; FGEZ, sygn. 1883/WSK, Irena Wieńsko-Wieńska „Oleńka”, po mężu Bańkowska, k. 1 (Życiorys).

były Bronisława Orzechowska i Zdzisława Maria Łaska⁴², a kursy sanitarne Wojskowej Służby Kobiet i ogólnowojskowy kurs instruktorski Pomoc Żołnierzowi ukończyła Maria de Callier⁴³. Wszystkie pracownice zostały też przeszkolone w ramach Odtwarzania Sił Zbrojnych, co wynikało z wdrażania od kwietnia 1942 r. WSK do pracy wojskowej.

Pod względem doświadczenia zawodowego przeważały urzędniczki: Stefania Aluchna, Janina Gorazdowska, Eugenia Kubin, Bronisława Orzechowska, Halina Kostrz, Stanisława Stankiewicz i Zofia Kwiecińska. Opiekunką społeczną była Irena Wieńsko-Wieńska, a bibliotekarkami – absolwentka Wolnej Wszechnicy Polskiej Zdzisława Łaska i Hanna Lemiesz, która funkcje zawodowe pełniła w czasie okupacji w 1941 r.⁴⁴ W zespole były też nauczycielki: Klara Matacz uczyła języków angielskiego, francuskiego i rosyjskiego, Maria Mendłowska w czasie okupacji pracowała w zawodowych szkołach handlowych, a „Czarna” była wychowawczynią w przedszkolu.

Maria de Callier знаła języki francuski, angielski i niemiecki, a w 1938 r. złożyła dużą maturę w gimnazjum miejskim w Katowicach⁴⁵. Szefowa Kancelarii deklarowała w 1951 r. znajomość rosyjskiego i angielskiego⁴⁶, a Maria Natanson była w 1945 tłumaczką przy okręgowych dowództwach angielskich wojsk okupacyjnych w Niemczech⁴⁷.

Wykształcenie społeczno-oświatowe miała Stefania Aluchna. Liceum handlowe w Warszawie przy ul. Górnośląskiej 31 ukończyła Irena Wieńsko-Wieńska⁴⁸. Kwalifikacje handlowe miały też Janina Gorazdowska i Maria Mendłowska, która przed wojną ukończyła Gimnazjum im. Marii Konopnickiej w Łomży oraz studia w Szkole Głównej Handlowej w Warszawie, uzyskując dyplom ekonomisty⁴⁹. Doświadczenie buchalteryjne zdobyła Zofia Kwiecińska, która po skończeniu ośmiu klas gimnazjum⁵⁰ praktykowała jako kasjerka. Bibliotekarstwo ukończyły Zdzisława Łaska i Hanna Lemiesz, a filologię – Klara Matacz. Przygotowanie do pracy biurowej miała maszynistka Bronisława

⁴² CAW, sygn. IX.3.42.55, k. 45.

⁴³ SPP, KW1, sygn. 00855, Maria de Callier, Zeszyt ewidencyjny.

⁴⁴ E. Pokrzyńska, *Z dziejów introligatorstwa warszawskiego XIX i I. połowy XX wieku*, Katowice 2009, dysertacja doktorska, Wydział Filologiczny Uniwersytetu Śląskiego, mps, s. 171.

⁴⁵ SPP, KW 1, sygn. 00855, Maria de Callier, Kwestionariusz.

⁴⁶ Ibidem, sygn. 00044, Stefania Aluchna, Odpis Książeczki wojskowej nr 00141, seria K, 26 II 1951.

⁴⁷ AIPN, sygn. 01227/138, k. 24.

⁴⁸ FGEZ, sygn. 1883/WSK, Irena Wieńsko-Wieńska „Oleńka”, po mężu Bańkowska, k. 1 (Życiorys).

⁴⁹ Maria Mendłowska świadectwo dojrzałości uzyskała 17 VI 1935 r., jako studentka Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie została immatrykulowana 26 X 1935 r., egzamin magisterski złożyła 8 VI 1938 r., a egzamin pedagogiczny – 6 IX 1938 r. Archiwum Szkoły Głównej Handlowej, sygn. 8337/SGH (teczka personalna studenta). Materiał otrzymałem dzięki uprzejmości dr. hab. Andrzeja Zawistowskiego, za co bardzo dziękuję.

⁵⁰ SPP, KW1, sygn. 04606, Zofia Kwiecińska, Deklaracja.

Orzechowska. Szyfrantka Hanna Pomorska była natomiast pianistką⁵¹, a Halina Kostrz miała wykształcenie średnie⁵².

Struktury konspiracyjne w rozmaity sposób wykorzystywały kwalifikacje swoich członkiń. Eugenia Kubin była kierowniczką poczty obwodowej⁵³, Irena Wieńsko-Wieńska – poczty okręgowej od marca do lipca 1944 r.⁵⁴, a Zofia Kwiecińska – poczty okręgowej od 1 I do 31 VII 1941 r.⁵⁵ Jako kierowniczką łączności pracowała Stefania Aluchna, sekretarkami były Zofia Kwiecińska (od 1 I 1941 do 31 VII 1944 r. w Wydziale I Komendy Okręgu)⁵⁶ i Janina Gorazdowska, szyfrantkami – Halina Kostrz, Zdzisława Łaska, Krystyna Pakulska, Maria de Callier i Hanna Pomorska, alarmistką – Eugenia Kubin, a łączniczkami – Bronisława Orzechowska, Stanisława Stankiewicz, Klara Matacz, Hanna Lemiesz, Zofia Kwiecińska i Zofia Dobrska. Jedenaście kobiet wymienionych w notatce z 16 sierpnia służyło w Komendzie Okręgu, oprócz Stanisławy Stankiewicz, zaangażowanej w Obwodzie IV (Ochota)⁵⁷. Ta ostatnia zameldowała się do pracy w Kancelarii 5 sierpnia⁵⁸, a Hanna Lemiesz według notatki „Ali” odkomenderowana została do składnicy meldunkowej K-1. W późniejszej fazie powstania Lemiesz służyła jako telefonistka w Wydziale V Sztabu Okręgu⁵⁹. Z Komendy Głównej do pracy w Sztabie Komendy Okręgu oddelegowane zostały w trakcie powstania: Krystyna Pakulska (łączniczka Oddziału V-O KG AK), Maria Mendłowska (szyfrantka Kancelarii Głównej i Biura Szyfrów Krajowych, Oddział V-K KG AK)⁶⁰ oraz Maria de Callier (do lipca 1944 r. etatowa szyfrantka KG AK, Oddział V-K)⁶¹.

Z informacji przekazanych przez Irenę Wieńsko-Wieńską „Oleńkę” wiadomo, że pracownice Kancelarii pełniły na zmianę dyżury⁶². Ponadto poza osobami, które wymieniono imiennie w piśmie do „Bukszpana”, niezwykle ważne funkcje kurierskie sprawowało przy zespole czterech kilkunastoletnich gońców, którzy otrzymali żółte przepustki⁶³, uprawniające do przemieszczania

⁵¹ FGEZ, sygn. 2729/WSK, Barbara Wiktoria Lewandowska, po mężu Szymczyk, Relacja dla WSK-Archiwum Pomorskie, k. 6.

⁵² CAW, sygn. IX.3.42.55, k. 45.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ FGEZ, sygn. 1883/WSK, Irena Wieńsko-Wieńska „Oleńka”, po mężu Bańkowska, k. 7 (Życiorys).

⁵⁵ SPP, KW1, sygn. 04606, Zofia Kwiecińska, Zaświadczenie weryfikacyjne, 9 XI 1945.

⁵⁶ Ibidem, Deklaracja.

⁵⁷ CAW, sygn. IX.3.42.55, k. 45.

⁵⁸ *Dziennik...*, s. 279.

⁵⁹ K. Malinowski, op. cit., s. 276. 23 września Hanna Lemiesz została odznaczona Krzyżem Walecznych.

⁶⁰ Materiały biograficzne zebrane na potrzeby *Słownika biograficznego Powstańców Warszawskich*.

⁶¹ SPP, KW1, sygn. 00855, Maria de Callier, Życiorys (Kwestionariusz), k. 4.

⁶² MPW, sygn. SH-7040/1682/08, Irena Bańkowska „Oleńka”, wywiad, 17 V 2008.

⁶³ CAW, sygn. IX.3.42.55, k. 24; AIPN, sygn. 1518, t. 3, k. 21.

się po kwaterze Sztabu Okręgu. Byli to wspomniani już Mirosław Sułkowski „Mirek” (lata życia nieznane), Jerzy Bolesta „Karzeł” (1928–1995) i Jan Szydłowski „Janek” (lata życia nieznane), a także Lech Gade „Leszek” (ur. 1930).

Pod koniec sierpnia „Ala” została ranna wskutek nalotu i opatrzona w Szpitalu Polowym na pierwszym poziomie podziemi kompleksu PKO⁶⁴. Wspominając swoją działalność w sierpniu 1944 r., napisała, że była „to jedna wielka męka i cierpienie”⁶⁵. Mordercze tempo pracy i nieustanne napięcie, choć z całą pewnością wpływało niekorzystnie na psychofizyczny stan personelu, co przekładało się na jakość przygotowywanych pism, to jednak nie zakłóciło gwałtownie toku wykonywanych zadań. Kierowniczka Kancelarii dbała o aprowizację Sztabu i własnej komórki. 1 września napisała do komendanta Kwatery Głównej Okręgu por. Zbigniewa Rubacha-Połubińskiego „Admirała” (1909–1983) prośbę o umożliwienie swobodnego poruszania się po kompleksie PKO osobie przynoszącej chleb i zupę dla Sztabu i Kancelarii⁶⁶. Trzy dni później budynek został zbombardowany: „Cały ranek PKO w gruzach i płonie” – pisała „Ala”. Wydarzenie to wspomniał po latach goniec Leszek Gade, pamiętając, że razem z urzędniczkami z Kancelarii oraz komendantem płk. „Monterem” schronili się w obetonowanym skarbcu. Moment upadku bomby opisał tak:

Ponieważ te bomby mają opóźniony zapłon, to słyhać było dwa piętra pod ziemią, jak ta bomba przebija się przez wszystkie piętra i skończyła nad naszą głową, na tym betonie. Wydawało się, że [minie] wiek, jak wybuchnie [...]. Sekundę potem wybuchło, jednak nie przebiło tego betonu, dzięki Bogu, tylko duży huk, ogluszenie⁶⁷.

Bombardowanie wspomniał też ppłk Felicjan Majorkiewicz „Iron” (1904–1975) z Oddziału III KG. Według jego relacji około 19.30 kanałem wentylacyjnym do wnętrza schronu wleciała bomba i eksplodowała na poziomie podłogi, a detonacja drugiej nastąpiła wzdłuż ściany szczytowej. W rezultacie zawalenia się klatki schodowej niemożliwe stało się wyjście na zewnątrz. Ściany działowe między pomieszczeniami były zrujnowane, wyjście zapasowe odcięte, a ściana zewnętrzna schronu mocno uszkodzona⁶⁸. Następnego dnia o godz. 9.30 podjęto decyzję o ewakuacji Komendy Okręgu do budynku kina Palladium przy ul. Żłotej 7⁶⁹. Przeniesienie odbyło się nie bez trudności, płk „Monter” został bowiem ranny w głowę jeszcze przed bombardowaniem, a ewakuację trzeba było przeprowadzić przez małe okienko nad zasypanymi gruzem drzwiami

⁶⁴ AAN, ARŚSz, Aluchna Stefania, Ankieta uczestnika Powstania Warszawskiego 1944, 21 IX 1983.

⁶⁵ *Dziennik...*, s. 279.

⁶⁶ CAW, sygn. IX.3.42.55, k. 37.

⁶⁷ MPW, sygn. SH-7040/3199/13, Lech Gade „Leszek”, wywiad, 20 III 2013.

⁶⁸ F. Majorkiewicz, *Lata chmurne, lata dumne*, Warszawa 1983, s. 261.

⁶⁹ *Dziennik...*, s. 279.

od strony ul. Jasnej⁷⁰. Gmach kina Palladium był ostatnim przed końcem powstania miejscem urzędowania Kancelarii Okręgu. Jej pracy nie zaburzyła nawet kilkudniowa absencja szefowej w drugim tygodniu września.

Z relacji Aluchny wynika, że na początku września ciężko zachorowała na czerwonkę. Zaraziły się także inne pracownice⁷¹, ale stan „Ali” był wyjątkowo poważny, temperatura dochodziła bowiem u niej do 39–40 stopni Celsjusza. 11 września dostała urlop na czas rekonwalescencji i przez dwa dni kwatrowała przy ul. Wspólnej 9 m. 24, a następnie w bliżej nieokreślonym miejscu na terenie Obwodu VII (miała zapewne na myśli podlegający dowództwu tego obwodu szpital polowy przy ul. Poznańskiej 11 i 15, czyli Główny Punkt Opatrunkowy, do którego – jak pisała – przeprowadzono ją przekopami)⁷². Była tam, jak czytamy, „na dożywianiu i kuracji”⁷³. Obowiązki kierowania Kancelarią przejęła w drugim tygodniu września sekretarka „Montera” Janina Michalina Gorazdowska „Czang”, „Nina”, „Orska”. Miała za sobą czteroletnie doświadczenie w pracy łącznościowej, a w konspiracji działała od kwietnia 1940 r. W latach 1940–1942 była łączniczką Wydziału I (Administracji) KG AK, a w połowie 1942 r. – kierowniczką Poczty Okręgowej. W uznaniu zasług w grudniu 1943 r. odznaczono ją Srebrnym Krzyżem Zasługi z Mieczami⁷⁴. W marcu 1944 r. została sekretarką płk. „Montera”⁷⁵ i pełniła u jego boku istotną funkcję, co podkreśliła łączniczka Irena Wieńsko-Wieńska „Oleńka”: „Wszystkie sprawy były załatwiane za jej pośrednictwem, rozmaite rozkazy wydawane nam były właśnie za jej pośrednictwem”⁷⁶. 12 września „Orska” została odznaczona Krzyżem Walecznych⁷⁷.

Aluchna wróciła do pracy w drugiej połowie września. W dzienniku zanotowała, że „Monter” przywitał ją „radośnie, serdecznie z całego serca”⁷⁸. Po reorganizacji wojskowych struktur powstańczych Okręgu i utworzeniu 21 września Warszawskiego Korpusu Armii Krajowej „Ala” kierowała jego Kancelarią⁷⁹. 28 września zgłosiła zapotrzebowanie na przydział świec

⁷⁰ FGEZ, sygn. 1883/WSK, Irena Wieńsko-Wieńska „Oleńka”, po mężu Bańkowska, k. 9.

⁷¹ MPW, sygn. SH-7040/1682/08, Irena Bańkowska „Oleńka”, wywiad, 17 V 2008; *Dziennik...*, s. 279.

⁷² S. Bayer, *Służba zdrowia Warszawy w walce z okupantem 1939–1945*, Warszawa 1985, s. 195; J.Z. Sawicki, *VII Obwód Okręgu Warszawskiego Armii Krajowej „Obroża”*, Warszawa 1990, s. 235; M. Wiśniewska, M. Sikorska, *Szpital powstańczej Warszawy*, Warszawa 1991, s. 146–147; T. Baczyński „Damian”, *Dowództwo VII Obwodu „Obroża” Okręgu Warszawskiego AK w Powstaniu Warszawskim*, „Przegląd Pruszkowski” 1995, nr 1, s. 47.

⁷³ *Dziennik...*, s. 279.

⁷⁴ M. Gorazdowski, op. cit.

⁷⁵ FGEZ, sygn. 1883/WSK, Irena Wieńsko-Wieńska „Oleńka”, po mężu Bańkowska, S. Aluchna „Ala”, „Czajka”, „Mimoza”, Oświadczenie świadka, Słupsk, 8 VIII 1973.

⁷⁶ MPW, sygn. SH-7040/1682/08, Irena Bańkowska „Oleńka”, wywiad, 17 V 2008.

⁷⁷ CAW, sygn. IX.3.42.8, k. 27–28.

⁷⁸ *Dziennik...*, s. 279.

⁷⁹ SPP, KW1, Stefania Aluchna, sygn. 00044, Zaświadczenie weryfikacyjne, 3 XI 1946.

i zapalek, ponieważ pod koniec miesiąca zaczęło brakować prądu. Dotychczasowe zapasy się wyczerpały, a oświetlenie było niezbędne z uwagi na nocną pracę Kancelarii⁸⁰.

Zadania powierzane pracownikom zmieniały się w trakcie powstania. Potwierdza to porównanie notatki nadanej referentce WSK 16 sierpnia z pismem Aluchny przygotowanym 29 września dla gen. bryg. „Montera” (awansował 14 IX 1944 r.)⁸¹ jako wniosek nominacyjny na stopnie sekcyjnych Wojskowej Służby Kobiet dla pracownic Kancelarii⁸². To ostatnie jest w pełni czytelnym i fachowo wykonanym dokumentem zawierającym ocenę pracy urzędniczek Kancelarii, odnotowywanych wyłącznie za pomocą pseudonimów. Zestawienie jest maszynopisem sporządzonym w formie tabeli z sześcioma kolumnami zawierającymi: pseudonim, dokładny przydział, funkcję, wnioskowany stopień, ocenę pracy bezpośredniego przełożonego, ocenę pracy pośrednich przełożonych, decyzję i podpis przełożonego mianującego. Wypełnionych zostało pierwsze pięć kolumn, a dwie ostatnie, które powinny zawierać ocenę pracy pośrednich przełożonych i decyzję w sprawie awansu, pozostały puste. W dokumencie wymienione jest czternaście pracownic Kancelarii: „Józia-Osa”, „Olga-Córa”, „Rena-Czara”, „Nina-Czang”, „Basia-Czas”, „Eryka”, „Anna-Czykita”, „Marysia-Czyżyk”, „Rena”, „Wita”, „Joanna”, „Krystyna”, „Klara” oraz „Iga”. W rubryce *Dokładny przydział* przy pierwszych jedenastu pseudonimach odnotowano: „Kancelaria Sztabu O[kręgu]”. Przy trzech wymienionych na końcu zaznaczono natomiast: „Krystyna” – „łączność Okręgu”, „Klara” – „kanc[elaria] Okręgu”, „Iga” – „przy kuchni sztabu”. W następnej kolumnie pojawia się aż siedem kategorii funkcji wykonywanych w Kancelarii, a mianowicie: zastępca kierownika Kancelarii („Józia-Osa”), kancelistka („Olga-Córa”), maszynistka („Rena-Czara”, „Nina-Czang”, „Basia-Czas”, „Eryka”), szyfrantka („Anna-Czykita”, „Marysia-Czyżyk”, „Rena”, „Wita”, „Joanna”), telefonistka („Krystyna”), gospodyni przy Kancelarii („Klara”) oraz maszynistka odkomenderowana („Iga”). Z czwartej kolumny wynika, że we wszystkich przypadkach kierowniczką Kancelarii wnioskowała o nadanie swoim pracownikom stopnia sekcyjnej, który w Wojskowej Służbie Kobiet był odpowiednikiem plutonowego w Wojsku Polskim⁸³. Omawiany dokument sporządzony został zapewne w związku z rozkazami naczelnego

⁸⁰ CAW, sygn. IX.3.42.55, k. 42.

⁸¹ *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, t. 4: *Lipiec–październik 1944*, red. T. Pełczyński et al., Wrocław 1991, nr 1064, s. 326.

⁸² Pismo L.dz. 38/44 opatrzone było adnotacją: „Przedstawiam wniosek nominacyjny na niżej wymienionych żołnierzy AK”.

⁸³ W WSK były następujące stopnie (w nawiasie podaję odpowiednik w WP): szeregowca (szeregowiec), sekcyjna (plutonowy), drużynowa (starszy sierżant), komendantka młodsza (podporucznik), komendantka (porucznik), starsza komendantka (kapitan), inspektorka (major). Na naramiennikach oznaczano je w taki sam sposób jak w WP. SPP, sygn. A 309, k. 113; CAW, sygn. IX.3.40.8, k. 14–15; AIPN, sygn. 1518, t. 2, k. 1378.

wodza gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego z 23 września i gen. „Montera” z 29 września, które zrównywały w prawach kobiety zatrudnione w konspiracyjnych i powstańczych służbach pomocniczych z żołnierzami mężczyznami⁸⁴.

Na szczególną uwagę zasługuje piąta kolumna tabeli, która stanowi istotę dokumentu. Odnajdujemy tu zwięzłe, jedno- lub dwuzdaniowe notatki będące oceną pracy personelu: „Józia-Osa” – „Inteligentna, sumienna, dokładna i pracowita, pisze na maszynie. Subordynowana i posiada dyscyplinę pracy umysł[owej]”; „Olga-Córa” – „Entuzjastka, ofiarna w pracy. Nie pisze na maszynie. Inteligentna, lecz brak wyrobienia w pracy kancelaryjnej”; „Rena-Czara” – „Brak dyscypliny umysł[owej] i biurowej, duża nerwowość. Pisze na maszynie. Ofiarna w pracy, lecz brak przygotowania”; „Nina-Czang” – „Dobra maszynistka, niesubordynowana w pracy i niekoleżeńska, brak dyscypliny umysł[owej]. Odważna”; „Basia-Czas” – „Dobry pracownik o dużym wyrobieniu w pracy biurowej, pisze na maszynie. Ofiarna w pracy i koleżeńska”; „Eryka” – „Biegła i inteligentna maszynistka”; „Anna-Czykita” – „Inteligentna, samodzielna w pracy, o dużym poczuciu odpowiedzialności”; „Marysia-Czyżyk” – „Pracowita, obowiązkowa i ofiarna w pracy. Koleżeń[ską]”; „Rena” – „Obowiązkowa, inteligentna i koleżeńska. Wyrobiona w pracy biurowej”; „Wita” – „Inteligentna i pracowita, posiada wyrobienie w pracy biurowej”; „Joanna” – „Inteligentna i samodzielna w pracy, obowiązkowa i koleżeńska”; „Krystyna” – „Pracowita i obowiązkowa, posiada przygotowanie fachowe w służbie łączności (telefony)”; „Klara” – „Brak dyscypliny i wyrobienia w pracy kancelaryjnej. Ofiarna w pracy”; „Iga” – „Dobrze pisze na maszynie, ofiarna w pracy i obowiązkowa”⁸⁵.

Konfrontacja dokumentów kierowniczkii Kancelarii z 16 sierpnia i 29 września oraz eksploracja źródeł biograficznych pozwala na następującą identyfikację osób: „Józia-Osa” to Stanisława Stankiewicz, „Olga-Córa” – Irena Wieńsko-Wieńska, „Rena-Czara” – Eugenia Kubin, „Nina-Czang” – Janina Gorazdowska, „Basia-Czas” – Bronisława Orzechowska, „Eryka” – Maria Amelia Natanson, „Anna-Czykita” – Halina Kostrz, „Marysia-Czyżyk” – Zdzisława Maria Łaska, „Wita” – Maria de Callier, „Joanna” – Janina Kutzner, „Krystyna” – Krystyna Pakulska, „Klara” – Klara Matacz, a „Iga” – Zofia Dobrska. Nie udało mi się rozpoznać jedynie osoby występującej w piśmie z 29 września pod pseudonimem „Rena”⁸⁶.

Analiza wniosku awansowego pozwala wyrazić pogląd, że z biegiem czasu dochodziło do przeorganizowywania trybu pracy w obliczu wzrostu intensywności rozlicznych wydarzeń. Potrzebna była każda para rąk. W realizację

⁸⁴ CAW, sygn. IX.3.40.8, k. 2–5, 14–15; ibidem, sygn. IX.3.42.50, k. 4–11.

⁸⁵ AIPN, sygn. 1518, t. 2, k. 1387–1388; CAW, sygn. IX.3.42.21, k. 65.

⁸⁶ Takiego pseudonimu używały co najmniej trzy osoby. W piśmie „Ali” z 29 IX 1944 r. chodzi prawdopodobnie o Reginę Marciniac „Renę”, „Izę” (1910–?), zatrudnioną w Wydziale V Komendy Okręgu.

określonych zadań biurowych angażowano więc osoby, które wykazały się efektywnością. Do najbardziej intrygujących i spektakularnych zmian personalnych, jakie nastąpiły w Kancelarii między 16 sierpnia a 29 września, należało odsunięcie od pracy biurowej „Igi”. Była jedną z najmłodszych pracownic i mimo że cieszyła się bardzo dobrą opinią jako maszynistka, odkomenderowana została do pracy przy kuchni Sztabu Okręgu.

Dokument z 29 września ilustruje również relacje między pracownikami. Pokazuje je także przez pryzmat osobistej oceny kierowniczkii, a tym samym świadczy o sposobie formułowania przez nią opinii na temat pracy personelu. Jest to interesujący obraz świadomości, temperamentu i charakterów kobiet wykonujących obowiązki biurowe w trudnych warunkach bojowych. Stanowi wreszcie świadectwo oczekiwań, jakie stawiano personelowi: jak się bowiem okazuje, obok kompetencji istotną rolę odgrywały cechy osobowościowe i umiejętności społeczne we wzajemnych relacjach.

Kobiety wykonujące w pierwszej połowie powstania funkcje łączniczek mogły być później kierowane do pracy kancelaryjnej, a nawet obowiązków gospodarczych, jak „Klara” czy „Iga”. Interesujące może być spostrzeżenie, że zaangażowana w połowie sierpnia jako łączniczka Stanisława Stankiewicz w ostatnich dniach września pełniła rolę zastępczyni kierowniczkii Kancelarii. Jest to o tyle ciekawe, że w czasie trwającego prawdopodobnie kilka dni urlopu zdrowotnego Aluchny w obowiązkach zastępowała ją z powodzeniem Janina Gorazdowska, która według dokumentacji kancelaryjnej była w pierwszej połowie sierpnia zastępczynią kierowniczkii⁸⁷. Intrygująca jest lektura opinii, jaką 29 września wystawiła Gorazdowskiej „Ala”. W porównaniu z zacytowanymi wyżej ocenami innych pracownic zawiera bowiem najwięcej elementów świadczących o ambiwalentnym stosunku szefowej do „Niny-Czang”. Charakter tej notatki przywodzi na myśl różnicę zdań między szefową Kancelarii a sekretarką „Montera” w drugiej połowie września. Z powodu braku źródeł pytanie, czy był to konflikt o pozycję w zespole między dwiema silnymi osobowościami – kierowniczką i o szesnaście lat młodszą sekretarką – musi pozostać otwarte. Pamiętajmy, że dzień po tym, gdy „Ala” udała się na urlop zdrowotny, „Nina-Czang” („Orska”) została odznaczona Krzyżem Walecznych, co może potwierdzać tezę, że ocena szefowej Kancelarii była tendencyjna i wynikała z osobistych uprzedzeń do sekretarki „Montera”. Sama Aluchna otrzymała Krzyż Walecznych dopiero 3 października, czyli ponad dwa tygodnie później, dwa dni po awansie na stopień komendantki WSK⁸⁸. Warto dodać, że powrót „Ali” z urlopu zdrowotnego nie był skutkiem szpitalnych procedur medycznych, ale – jak napisała – listu Stanisławy Stankiewicz „Józi”⁸⁹, która niedługo potem zastąpiła „Orską” na stanowisku zastępczyni kierowniczkii

⁸⁷ CAW, sygn. IX.3.31.20, k. 71, 76.

⁸⁸ SPP, KW1, Stefania Aluchna, sygn. 00044, Zaświadczenie weryfikacyjne, 23 IX 1969.

⁸⁹ *Dziennik...*, s. 279.

Kancelarii. Można więc przypuszczać, że w relacjach między kobietami pewną rolę mogły odgrywać i inne animozje.

Nawiązując do przygotowanego przez Aluchną wniosku awansowego dla pracownic Kancelarii, który 29 września przekazany został gen. „Monterowi”, należy stwierdzić, że wszystkie kobiety otrzymały 3 października wnioskowany przez szefową stopień sekcyjnej WSK. W rozkazie awansowym zostały wymienione pod pseudonimami w takiej samej kolejności, w jakiej „Ala” podała je we wniosku⁹⁰.

Pracownice Kancelarii mogły być przeniesione bądź oddelegowywane do pracy w Wydziałach Komendy Okręgu. Zofia Kwiecińska pracowała na przykład od 1 sierpnia do 6 września jako sekretarka Wydziału I Komedy Okręgu, mimo że jej nazwisko znalazło się w notatce z 16 sierpnia⁹¹. Podobnie Hanna Lemiesz zatrudniona była jako telefonistka w Wydziale V Sztabu Okręgu. 16 sierpnia kierowniczką Kancelarii zwolniła z funkcji łączniczkę Władysławę Czechowską „Żbika” (1929–1999), zdumiewająco argumentując, że wynikało to z „braku odpowiedniego zajęcia”. Wystawiła jej przy tym dobrą opinię: „[...] wywiązywała się sumiennie z powierzonych jej obowiązków”. Wobec powyższego Czechowskiej pozwolono na przejście do innego oddziału, gdzie mogła być potrzebna⁹². Później służyła w I batalionie Zgrupowania „Chrobry II”, a 18 września została ciężko ranna na ul. Złotej. 25 września otrzymała Krzyż Walecznych, a w uzasadnieniu podkreślono jej odwagę, ideowość, inteligencję, opanowanie, ofiarność, „wyjątkową siłę charakteru i przytomność umysłu pomimo młodego wieku”⁹³. Pod koniec sierpnia do swojej macierzystej podkomórki „Kryształ” w komórce kancelaryjno-szyfranckiej „Piła” KG AK, którą dowodziła mjr Janina Bredel „Marianka” (1915–1985)⁹⁴, wróciła inna pracownica Kancelarii – Maria Mendłowska „Ziutka”⁹⁵. Mjr „Marianka” napisała o niej we wspomnieniach: „Doskonale pisała na maszynie, więc pracowała głównie przy pisaniu odczytanych tekstów albo przy przepisywaniu zaszyfrowanego pisma. Była zdolna i odznaczała się dużą inteligencją”⁹⁶.

Zespół Kancelarii „Atlasu” używał co najmniej dwóch maszyn do pisania. Pisząc w swoim *Dzienniku* o obejmowaniu przez Sztab Komendy hotelu Victoria, Aluchna napomknęła: „Zorganizowałam maszyny do pisania i podział

⁹⁰ CAW, sygn. IX.3.42.9, k. 77.

⁹¹ SPP, KW1, Zofia Kwiecińska, sygn. 04606, Deklaracja.

⁹² AIPN, sygn. 1518, t. 3, k. 30.

⁹³ *Archiwum Zgrupowania „Chrobry II”*, t. I, red. K. Utracka, I. Mrzygłód, Warszawa 2015, s. 182; ibidem, t. II, s. 308–309.

⁹⁴ Szerzej na temat komórki zob. FGEZ, sygn. 30/WSK, Bredel Janina ps. „Marianka”, s. 29–31.

⁹⁵ AAN, ARŚSz, Mendłowska Maria, ps. „Ziutka”, Ankieta uczestnika Powstania Warszawskiego, 20 IV 1982.

⁹⁶ J. Bredel „Marianka”, *Dzieje komórki kancelaryjno-szyfranckiej*, w: *Łączność, sabotaż, dywersja. Kobiety w Armii Krajowej*, London 1985, s. 76.

pracy⁹⁷. Osobną maszyną dysponowała zapewne sekretarka „Montera” Janina Gorazdowska. Nie znamy natomiast bliższych szczegółów na temat modeli używanego sprzętu ani ich konserwacji⁹⁸.

Natłok spraw i problemów nie sprzyjał pracy biurowej, wymagającej przecież porządku i systematyczności. Z tego względu działania pracownic i wspierających je gońców, którzy – na ile pozwalała sytuacja – wykazywali się poświęceniem i skrupulatnością, należy ocenić wysoko. Praca trwała przez całą dobę, o czym świadczą godziny odnotowywane czasem przy datach dziennych na wychodzących z Kancelarii rozkazach i meldunkach. Przeciwdziałając chaosowi, szefowa komórki prowadziła odręczne wykazy pism i meldunków sytuacyjnych, które napływały do Komendy Okręgu i z niej wychodziły. Określano je arkuszem dziennym. Stanowiły go tabele z następującymi kolumnami: *godzina, nadawca, treść, godzina, adresat, treść*. Dane wprowadzane były z zastosowaniem skrótów myślowych i pseudonimów, a treść pism określano w możliwie najbardziej zwięzły sposób. Całość numerowana była przy tym w zależności od kolejnego dnia. Zapiski miały charakter brudnopisu, który zapewne pomyślany był jako podstawa przygotowania dziennika podawczego. Zachowały się arkusze sporządzone w dniach 12 VIII – 1 IX 1944 r.⁹⁹

19 IX 1944 r. szef Wydziału V (łącznie) KO Warszawskiego AK mjr Kazimierz Larys „Adwokat” wnioskował o odznaczenie Brązowym Krzyżem Zasługi z Mieczami: Haliny Kostrz „Anny”, Krystyny Pakulskiej „Reny”, Marii de Callier „Wity”, Janiny Kutzner „Joanny” oraz Zdzisławy Łaskiej „Marysi”. W uzasadnieniu napisał, że „przez cały czas konspiracji ofiarnie pracowały – tak, że cały odcinek pracy funkcjonował sprawnie dzięki zgrannemu zespołowi”¹⁰⁰. Wymienione kobiety otrzymały wnioskowane odznaczenie 23 września¹⁰¹. Jest oczywiste, że bez zaangażowania kobiet w różnych służbach nie byłaby możliwa aż dwumiesięczna walka w mieście. Ich ogromną rolę w siłach powstańczych dostrzegali zarówno Polacy, jak i Niemcy. Pod datą 2 X 1944 r. prowadzący negocjacje w sprawie zakończenia działań

⁹⁷ *Dziennik...*, s. 279.

⁹⁸ Mógł to być sprzęt wytwarzany przed wojną w Polskiej Fabryce Maszyn do Pisania w Bydgoszczy (Idea lub Iskra), pierwsza polska wielkoseryjna maszyna F.K. (model D) z Fabryki Karabinów przy ul. Dworskiej 29 w Warszawie (dziś ul. Kasprzaka 29/31) na licencji niemieckiego Continentala (producent Wanderer Werke) bądź też Orzeł produkowany przez poznańską firmę Stanisław Skóra i S-ka na licencji Adlera z Frankfurtu. W czasie okupacji w Warszawie używano też maszyn niemieckich i Remingtona. MPW, SH-7040/962/06, Maksymilian Respondek „Maks”, wywiad, 17 VIII 2006; F. Marszałek, *Od Bydgoszczy do Radomia. Pierwsze polskie maszyny do pisania*, „Kalendarz Bydgoski” 1971, s. 87–92; L. Sadowski, *Zabytki techniki codziennego użytku w Muzeum Zamojskim w Zamościu, październik 2010 – marzec 2011*, Zamość, b.r.w., s. 10–11, 27–28.

⁹⁹ CAW, sygn. IX.3.42.55, k. 61–79.

¹⁰⁰ AIPN, sygn. 1518, t. 14, k. 290 (wniosek o odznaczenie Krzyżem Zasługi z Mieczami).

¹⁰¹ CAW, sygn. IX.3.42.8, k. 43.

zbrojnych w Warszawie szef Oddziału II (informacyjno-wywiadowczego) KG AK płk Kazimierz Iranek-Osmecki „Jarecki” przytoczył w swoich wspomnieniach opinię, jaką na temat polskich kobiet zaangażowanych w konspiracji wygłosił SS-Obergruppenführer Erich von dem Bach: „Sprawność ruchu podziemnego i obecna zaciętość walk to wynik zharmonizowanego wysiłku, a byłby on trudny do osiągnięcia bez udziału kobiet”¹⁰². Komendant Okręgu, gen. bryg. Antoni Chruściel „Monter”, napisał natomiast w 1948 r., że „egzamin bojowy świetnie zdały kobiety polskie. [...] O bohaterstwie kobiet i ich niesłychanie ofiarnej służbie wspominałem poprzednio. Bez kobiet walka nie byłaby tak zacięta [...]”¹⁰³.

Streszczenie

Artykuł ma na celu przedstawienie niepodejmowanego dotąd zagadnienia kobiecego personelu Kancelarii Komendy Okręgu Warszawskiego AK w powstaniu warszawskim. W dotychczasowych badaniach skupiano się jedynie na osobie kierowniczkii Kancelarii Stefanii Aluchnie „Ali”, „Czajce”, pomijając kilkanaście pozostałych kobiet, które w różnym czasie pracowały w Kancelarii „Atlas”. Zebrane materiały archiwalne pokazują, jak interesujący był to zespół. Mimo różnych doświadczeń, wykształcenia i wieku czy nawet osobistych niesnasek udało się tam stworzyć efektywny model pracy w bardzo skomplikowanych warunkach bojowych. Artykuł powstał na podstawie archiwaliów znajdujących się w zasobach kilku placówek krajowych i zagranicznych: Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Archiwum Szkoły Głównej Handlowej, Fundacji General Elżbiety Zawackiej „Zo”, Instytutu Pamięci Narodowej, Wojskowego Biura Historycznego, Studium Polski Podziemnej w Londynie i Muzeum Powstania Warszawskiego.

Female Personnel of the Office of the Warsaw District Headquarters of the Home Army during the Warsaw Uprising

The article attempts to present the Office of the Warsaw District Headquarters staff during the Warsaw Uprising from a perspective that was not offered so far. The researchers have focused only on the Head of the Office of the Warsaw District Headquarters, Stefania Aluchna nom de guerre “Ala”, “Czajka”, omitting the several other women serving in the “Atlas” Office at various times. The archival collection shows how interesting this team was, which, despite diverse individual experiences, education and age discrepancies, or even differences of opinions, was able to create an effective work model in very complicated combat conditions. This article is based on archival documents collected at: the Central Archives of Modern Records, the Archives of the Warsaw School of Economics, the General Elżbieta Zawacka Foundation, the Institute of National Remembrance, the Military Historical Bureau, the Polish Underground Movement Study Trust in London, and the Warsaw Rising Museum.

¹⁰² K. Iranek-Osmecki, *Powołanie i przeznaczenie. Wspomnienia oficera Komendy Głównej AK*, Warszawa 2004, s. 463.

¹⁰³ A. Chruściel „Monter”, op. cit., s. 15.

Bibliografia

Źródła drukowane

- Archiwum Komendy Okręgu Warszawa ZWZ-AK, 1940–1943*, oprac. K. Utracka, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2012, t. XIII (LXIV), nr 1 (239).
- Archiwum Zgrupowania „Chrobry II”*, t. I–II, red. K. Utracka, I. Mrzyglód, Warszawa 2015.
- Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, t. 4: *Lipiec–październik 1944*, red. T. Pełczyński et al., Wrocław 1991.
- Bredel J. „Marianka”, *Dzieje komórki kancelaryjno-szyfranckiej*, w: *Łączność, sabotaż, dywersja. Kobiety w Armii Krajowej*, London 1985.
- Chruściel A. „Monter”, *Powstanie Warszawskie*, Londyn 1948.
- Dziennik Stefanii Aluchny ps. „Ala”*, w: *Okręg Warszawa-Miasto ZWZ i Okręg Warszawski ZWZ-AK. Dokumenty 1940–1943. Archiwum „Drapacza” ze Skrzynki „Ali”*, t. 1, wstęp i oprac. M. Olczak, M. Strok, Warszawa 2018.
- Iranek-Osmecki K., *Powołanie i przeznaczenie. Wspomnienia oficera Komendy Głównej AK*, Warszawa 2004.
- Łączność, sabotaż, dywersja. Kobiety w Armii Krajowej*, London 1985.
- Majorkiewicz F., *Lata chmurne, lata dumne*, Warszawa 1983.
- Okręg Warszawa-Miasto ZWZ i Okręg Warszawski ZWZ-AK. Dokumenty 1940–1943. Archiwum „Drapacza” ze Skrzynki „Ali”*, t. 1, wstęp i oprac. M. Olczak, M. Strok, Warszawa 2018.
- Powstanie Warszawskie 1944. Wybór dokumentów*, t. IV: *15–18 VIII 1944*, red. nauk. P. Matuśak, Warszawa 2003.
- Rozkazy dowództwa Powstania Warszawskiego*, cz. 1: *10 czerwca – 2 września 1944 r.*, red. K. Utracka, R. Brodacki, A. Chmielarz, G. Jasiński, Warszawa 2021.
- Spis abonentów sieci telefonicznej m.st. Warszawy PAST Warszawskiej Sieci Okręgowej PPTT. Rok 1939/40*, Warszawa 1939.

Opracowania

- Baczyński T. „Damian”, *Dowództwo VII Obwodu „Obroża” Okręgu Warszawskiego AK w Powstaniu Warszawskim*, „Przegląd Pruszkowski” 1995, nr 1.
- Bayer S., *Służba zdrowia Warszawy w walce z okupantem 1939–1945*, Warszawa 1985.
- Gorazdowski M., *Janina Gorazdowska z d. Rachmielowska (1913–1970) ps. „Orska”*, mps.
- Korneć G., *Udział kobiet w Powstaniu Warszawskim (1 sierpnia – 2 października 1944 r.)*, Warszawa 2016.
- Leksykon oddziałów Powstania Warszawskiego*, red. K. Utracka, Warszawa 2022.
- Malinowski K., *Żołnierze łączności walczącej Warszawy*, Warszawa 1983.
- Marszałek F., *Od Bydgoszczy do Radomia. Pierwsze polskie maszyny do pisania*, „Kalendarz Bydgoski”, 1971.
- Olczak M., *Stefania Aluchna i konspiracyjna „skrzynka Ali” Komendy Okręgu Warszawskiego ZWZ-AK*, „Biuletyn Informacyjny Studium Polski Podziemnej w Londynie” 2015, nr 10.
- Olczak M., „*Ukryta historia*”. *Archiwum Akt Nowych i Muzeum Powstania Warszawskiego w poszukiwaniu dokumentów Polskiego Państwa Podziemnego*, „Biuletyn Informacyjny ŚZŻAK” 2009, nr 4 (228).
- Olczak M., Strok M., *Skrzynka alarmowa „Ali”. Odnalezione archiwum Komendy Okręgu Warszawskiego ZWZ-AK z lat 1940–1943*, „Odkrywca” 2009, nr 6.
- Olczak M., Strok M., *Wstęp*, w: *Okręg Warszawa-Miasto ZWZ i Okręg Warszawski ZWZ-AK. Dokumenty 1940–1943. Archiwum „Drapacza” ze Skrzynki „Ali”*, t. 1, wstęp i oprac. M. Olczak, M. Strok, Warszawa 2018.

- Pokrzyńska E., *Z dziejów introligatorstwa warszawskiego XIX i 1. połowy XX wieku*, Katowice 2009, dysertacja doktorska, Wydział Filologiczny Uniwersytetu Śląskiego, mps.
- Sadowski L., *Zabytki techniki codziennego użytku w Muzeum Zamojskim w Zamościu, październik 2010 – marzec 2011*, Zamość, b.r.w.
- Sawicki J.Z., *VII Obwód Okręgu Warszawskiego Armii Krajowej „Obroża”*, Warszawa 1990.
- Utracka K., *Komenda Okręgu Warszawa AK. Dowództwo Powstania Warszawskiego*, w: *Leksykon oddziałów Powstania Warszawskiego*, red. K. Utracka, Warszawa 2022.
- Wiśniewska M., Sikorska M., *Szpital powstańczej Warszawy*, Warszawa 1991.
- Wójciuk M.T., *Dowodzenie i zarządzanie Powstaniem Warszawskim w sierpniu 1944 r. w świetle rozkazów wychodzących z Kancelarii Komendy Okręgu Warszawa AK*, w: *Rozkazy dowództwa Powstania Warszawskiego, cz. 1: 10 czerwca – 2 września 1944 r.*, red. K. Utracka, R. Brodacki, A. Chmielarz, G. Jasiński, Warszawa 2021.

Michał Tomasz Wójciuk – historyk i archiwista, pracownik naukowy w Dziale Historycznym Muzeum Powstania Warszawskiego. Prowadzi badania nad historią życia codziennego. E-mail: mwojciuk@1944.pl.

Michał Tomasz Wójciuk – historian and archivist; researcher at the Historical Department of the Warsaw Rising Museum. He conducts research on the history of everyday life. E-mail: mwojciuk@1944.pl.